

کار و عبادت

فرهنگ کار از دیدگاه اسلام

دکتر هما درودی

عضو هیات علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد زنجان

چکیده

با توجه به نقش کار و عمل در اعتلای حیات اقتصادی و اجتماعی فرهنگی جامعه، کوشش برای ارتقای فرهنگ کار و زدودن عوامل مزاحم و باز دارنده یک ضرورت اعتقادی ملی است.

فرهنگ کار می‌تواند زمینه مناسب برای سخت کوشی و خلاقیت و ابتکارات، نوآوریها و احساس تعهد و مسوولیت پذیری و وجدان کاری، انضباط اجتماعی و اخلاق را در جامعه عظیم کار کشور فراهم سازد. در فرهنگ اسلامی کار و تلاش مانند مجاهدت در راه خدا، ارزشمند و مقدس شمرده شده است.

این مقاله در مورد اهمیت کار و کار صالح در اسلام، از دیدگاه قرآن، نهج البلاغه و از دیدگاه پیامبر(ص) و علی(ع) مطالبی را بیان کرده است که این خود اهمیت و ارزش کار را در این موارد می‌رساند. کار موجب کمال و تکامل وجودی انسان و عقل، عزت، مردانگی، بزرگی، سعادت، و خوشبختی و رحمت و... است. فضایل کار بی‌شمار و بی‌اندازه است که سفارشهای گوناگونی برای تحقق امر و کوشش و ترویج این امر و ریشه دار کردن آن در اسلام و کتب اسلامی و... آمده است.

مقدمه

با استمداد از نام و یاد مبارک و کلام هدایتگر امرمومنان و مرد نامتناهی زمان علی(ع) صفحه می‌گشاییم.^۱

هنگامی که خداوند بخواهد به بنده ای دوستی و محبت کند، زیبایی و دلپذیری بندگی و عبادت را در درونش می‌نشانند.

و: «بهترین حالت و جلوه بندگی عبادت، فکر کردن است.»

و: «تفکر و اندیشیدن به خوبیها، انسان را به انجام دادن و عمل کردن به آنها می‌کشاند.»

و نیز: «به وسیله فکر و اندیشه، روشها و رویه‌های کاری بهبود می‌یابد.»

و در نتیجه: «ثمر و میوه فکر، سلامت- کار- است.»

«سلامت کار نشانی از عبودیت دلپذیر است که اگر توفیقش نصیب شود، نشانی از شعاع لطف الهی به بنده اش می‌باشد.»

معانی کار در فرهنگ اسلامی: ۲

« کار در لغت فارسی در معانی مختلف استعمال شده است.

- ۱- به معنی شغل، عمل، پیشه بکار رفته است.
- ۲- رفتار و کردار
- ۳- آنچه در عالم خارج تحقق می‌یابد
- ۴- ممارست، اشتغال، تمرین
- ۵- حادثه
- ۶- صنعت و هنر
- ۷- رنج و زحمت
- ۸- بنا و ساختمان

۹- حاجت احتیاج

۱۰- وسیله معشیت

« تمام این معنی و مفاهیم در معنای کار استعمال شده است و این امر نشان دهنده گستردگی و غنای بالای این کلمه در فرهنگ فارس می‌باشد. »

کار عین عبادت است: ۳

با نگرش به تاریخ و ادیان و سیره انبیا الهی و معصومین، به این واقعیت مهم می‌رسیم که در طول قرون متمادی، هادیان بشر علاوه بر نقش بزرگ رسالت و هدایت انبیا بشر، در کنار آن مسوولیت سنگین، به امر اشتغال - کارگری - مشغول بودند تا بتوانند معشیت و اقتصاد خانواده و جامعه را به پویایی و کمال برسانند در این بین، علاوه بر انبیا گذشته، فرستاده آخر خدا از این امر مستثنی نبوده و تاریخ گواه این مدعاست. وقتی سیره، عملی در آثار بر جای مانده از کار و زندگی حضرت علی(ع) را مرور می‌کنیم در گوشه سرزمین وحی (حجاز) و به خصوص مدینه منوره، یادبودهای کار دستی و تلاش عملی و پایدار امیر مومنان (ع) را می‌یابیم که با تمام دشمنی‌های آشکار حکام ستمگر در محو نام و تخریب آثار و نابودی به عمل آورده‌اند. باز در آن سرزمین مقدس و شهر و

داخل کند و در بهشت جاودان متعمم باشد و این همان کامیابی بزرگ است. »

پیامبر اکرم (ص) فرمود: «منزه‌ترین کارها، کار و تلاش با دست و محصول دسترنج است.»^{۱۱}

قال رسول الله (ص): «العبادة سبعون جز افضلها اطلب الحلال.»^{۱۲}

نبی اکرم اسلام (ص) می فرماید: «عبادت هفتاد جز دارد بهترین جز آن طلب رزق حلال است.»^{۱۳}

کار و عبادت: ^{۱۴}

در بینش اسلامی میزان کار و تلاش از آنچنان قداست و ارزشی برخوردار است که هم ردیف میزان جهاد و مبارزه با دشمن معرفی گردیده است. چنانکه نبی مکرم اسلام (ص) کار و کوشش را همانند جهاد در راه خدا، مقدس دانسته و کارگر را تشبیه به مجاهد فی سبیل الله می‌نماید و همان اجر و پاداش را برای او متذکر می‌گردد. آنچه از مبانی و معارف تعالی بخش اسلامی در این مورد استنباط می‌گردد اینست که: «آیین مقدس اسلام کار مفید و سازنده را در چهار چوب معیارهای ارزشی و اعتقادی خود عبادت تلقی نمود. و رشد تعالی انسان را تنها در سایه کار و کوشش می‌داند.

در دین مبین اسلام نیل به مدارج عالیه کمال، و راه رسیدن به مراتب پیشرفت، صرفاً در سایه کار و تلاش آگاهانه بر اساس معیارهای الهی بوده، و به همین جهت اسلام با عبادت تلقی کردن کار و کوشش، انسانها را توصیه به رعایت آداب و شرایط عبادت در انجام کارهای مختلف (مثل قصد قربت و ...) نموده است.

کار و تلاش از دیدگاه قرآن کریم: ^{۱۵}

در قرآن کریم کلمات زیر بیانگر کار و تلاش می‌باشد:

۱- عمل:

یعنی کار، کردار، فعل این کلمه در قرآن ۳۶۶ مورد آمده است.

آیه ۷۲) و آیات فراوانی دیگر از جمله آیات سوره نسا ۱۲۳، مریم ۶۱ سجده ۹۱، بقره ۹۷، طه ۱۲۳، بنی اسرائیل ۹ و کهف ۱۱۰، دارای توضیحاتی در این باره (کار و کار صالح) دارند» نابرده رنج گنج میسر نمی‌شود مزد آن گرفت که جان برادر که کار کرد.

کار و کارگر از نظر پیامبر اکرم (ص):

«اذا عمل احدکم عملاً فلیتقنه» هر کسی که کار می‌کند باید آنرا خوب انجام دهد.^۴

«اذا کان یوم القیامه نادى مناد من عمل عملاً لیس لیس فیما یطلب ثوابه ممن عمل له»^۵ وقتی روز رستاخیز در آید، منادی بانگ می‌زند که هر کس کاری برای غیر خدا انجام داده پاداش خود را از آن کس که برای او کار کرده گیرد»

«ان احب عبادالله من حبب الیه المعروف حیب الیه فعاله» «محبوبترین بندگان خدا نزد وی»^۶ کسی است که کار نیک را محبوب او ساخته و میل انجام آن را در دلش انداخته است. «ان الله تعالی یحب اذا عمل احد کم عملاً ان یتقنه» «خداوند دوست دارد که وقتی یکی از شما کاری می‌کنید آنرا کامل کنید»^۷

«ان قلیل العلم مع العلم کثیر و کثیر العمل مع الجهل قلیل» کار اندک که با بصیرت و دانش انجام گیرد، بسیار است و کار بسیار که با نادانی و جهل صورت پذیرد اندک است.^۸ «خذالامر بالتدبیر» «کار را با تدبیر بنگر»^۹ «کل معروف صدقه» «هر کار نیکی صدقه است».^{۱۰}

انجام کار باعث آموزش گناه است:

... من یومن بالله و یعمل صالحاً یکفر عنه سیاته و یدخله جنات تجری من تحتها الانهار خالدین فیها ابداً ذلک الفوز العظیم.» (تغابن آیه ۹)

«هر کس در دنیا به خدا ایمان بیاورد و کار صحیح و سالم و شایسته کند، خداوند گناهانشان را بیوشاند و در بهشتهایی که در آن نهرها جاری است

حومه مدینه، آثاری از بئر علی (چاه علی) عین علی (چشمه علی) و نخلستانهای خرمایی باقی است، که هر یک به نمونه خود یاد بودی عزیز و مقدس از اینار و کار طاقت فرسای آن مظلوم تاریخ است و برای پیروان ایشان درسی است از چگونگی ارزش کار و تقدس آن.

خداوند سبحان کار می‌کند:

آیا خداوند سبحان کار میکند؟ باید گفت: آری، خدا کار می‌کند،

ان الله یفعل ما یرید. فعل خدا، خلق عالم خلقت و موجودات است و همه عالم هستی، از کار خداست، و انسان در این امتیاز بسیار بزرگ، یعنی خلق و خلقت با خدای عظیم قرین است. انسان فعال و کارگر، در خلق اثر و هنر و ... در حقیقت به رسالت خود که در حقیقت امر خداست عمل کرده است.

کار و عمل صالح کدام است؟

کلمات عمل صالح یا جمله‌های عملو الصالحات، به صورت مکرر و مطلق در قرآن استفاده شده است و باید گفت حتماً در این اطلاق، تعمدی بوده است.

اگر بخواهیم در عرف معمولی برای عمل یا کار تعریف قابل شویم، باید بگوییم: هر چیزی که مستلزم صرف زحمت و جیب مقصدی باشد کار و عمل است. کارگری که در شهرداری مشغول است یا کارگری که در کارخانه کوچک یا بزرگ و یا هر مجموعه کارگری کار می‌کند، شب زنده داری مادران برای فرزندان جز اعمال صالح به حساب می‌آیند.

«و بشر الذین و امنوا و عملوا الصالحات ان لهم جنات تجری من تحتها الانهار...»

به کسانی که ایمان آورده اند و کارهای صالح می‌کنند، مژده بده که برای آنها باغهایی است که در کف آن جویبارها جاری است.

«تلك الجنة التي اورثتموها بما کنتم تعملون» و آن بهشتی است که آنرا به وسیله کارهایی که کرده اید، وارث شده اید «(زخرف

۲- کسب:

روزی جستن، حاصل کردن، شغل، پیشه این کلمات در قرآن ۶۶ مرتبه آمده است.

۳- سعی:

یعنی کوشیدن، کار کردن، عمل کردن. این کلمه نیز ۳۰ بار در قرآن ذکر شده است.

۴- جهد:

یعنی کوشیدن، رنج بردن، سعی، تلاش، این کلمه با مشتقات آن ۴۱ مورد آمده است.

۵- فعل انجام دادن،

کار کردن، عمل، کار، کردار این کلمات نیز در قرآن ۱۰۷ مورد آمده است.

۶- شغل:

یعنی کار و پیشه و حرفه این کلمه با مشتقات آن نیز ۲ مورد بیان شده است.

این کلمات در قرآن در مفهوم عام آن «کار» است که خود از اهمیت خاصی برخوردار است و وقتی کار و کوشش ارزش پیدا می‌کند که توأم با ایمان باشد. از آیات مختلف قرآن چنین می‌توان گرفت که کارگر به معنای عام به کسانی اطلاق می‌شود که با ایمان و اعتقاد از فکر و اعضا و جوارح خود برای انجام هر کاری کمک می‌گیرند. به همین سبب وقتی انسان مومن منشا اثر و فاعل کار می‌شود ضروری است با قصد قربت و در جهت رضایت حضرت حق تعالی گام بردارد و در چنین شرایطی است که کار به عنوان عبادت تلقی می‌شود. در فرهنگ دینی ما به موضوع کار و ارزش آن، عنايات خاصی شده. اسلام کار را جان مایه حیات آدمی، دانسته و آن را سرمایه سعادت دنیا و آخرت بشر می‌شمرد. کار موجب عزت و شرف انسانها است و یقیناً حیات هر جامعه مرهون کار، کوشش و تلاش است.

اسلام سعادت و سلامت جامعه، و رشد ترقی آن را مرهون کار دانسته و بقا و دوام خانواده را نیز

منوط به آن می‌داند و انسانها را در هر موقعیتی باشند توصیه به کار و تلاش نموده و ارزش آنرا مترادف با عبادت قلمداد می‌کند.

«در قرآن کریم آیات فراوانی است که انسان را تشویق و توصیه بر طلب روزی و رزق حلال می‌نماید در سوره مبارکه جمعه می‌فرماید. فاذا قضیت الصلوه فانتشروا فی الارض و ابتغوا من فضل الله و اذکروا الله کثیرا العکم تفلحون. پس از آنگاه که نماز پایان یافت و آنرا بجا آورید، باز در پی کسب کار خود روی زمین منتشر شوید و از فضل و کرم خدا روزی طلبید و یاد خدا بسیار کنید تا مگر رستگار و سعادت‌مند گردید. از این آیه نهایتاً نتیجه گیری می‌شود که برای کسب روزی بعد از اقامه نماز لازم نیست انسان تا نماز بعدی سر سجاده بنشیند و به دنبال معاش خود نرود.

خطاب خداوند به حضرت داوود (ص) در

مورد ارزش کار : ۱۶

در تاریخ آمده است که خداوند متعال به حضرت داوود (ع) وحی فرمودند «انک عبد صالح لولا انک تاکل من بیت المال» تو بنده بسیار خوبی هستی، اگر از بیت المال ارتزاق نمی‌کردی (کنایه از اینکه روزی از بیت المال تنها عیب و نقص توست). بعد از این وحی، حضرت داوود (ع) به گریه افتاد عرض کرد: پروردگارا چه کنم که این نقص مرتفع شود. خداوند متعال زره سازی را به او تعلیم داد و پس از آن حضرت داوود (ع) با ساخت زره و با بهره گیری از دست رنج خود ارتزاق می‌نمود، که علاوه بر کار و تلاش آن حضرت توانست منشا فواید اجتماعی نیز گردد. او موفق شد با ساخت زره، ارتش را مقابل دشمنان مجهز و مسلح نماید. در واقع از احادیث و روایات متعدد می‌توان استفاده کرد که کارگری سیره انبیا و ائمه (ع) بوده است. در روایتی از امام هفتم (ع) نقل شده است که می‌فرمود: رسول الله (ص) و امیر المومنین (ع) و ابائی کلهم كانوا قد عملوا یا یدیههم و هومن عمل النبیین و المرسلین و الوصیا و الصالحین « پیامبر خدا (ص) و

امیرالمومنین (ع) و پدران بزرگوارم کسانی بودند که با دستهای خود کار می‌کردند و کار و کارگری سیره انبیا و صالحان بوده است.

روایت شده است که: دو نفر از اصحاب رسول خدا (ص) در حالیکه یکی از برادران خود را بر دوش می‌کشید بر رسول (ص) وارد شدند حضرت حال آن شخص را پرسید، عرض کردند: از هیچ نماز خارج نمی‌شود مگر اینکه وارد نماز دیگر شود و هیچ روزه‌ای را افطار نمی‌کند مگر اینکه روز دیگرش را روزه می‌گیرد. اکنون حالش همینطور است که مشاهده می‌کنید. حضرت فرمود: پس چه کسی شترش را می‌چراند و چه کسی برای اداره خانواده‌اش کار و تلاش می‌کند؟ عرض می‌کردند: ما متحمل کارهای او هستیم حضرت فرمود: شما از او برتر هستید.^{۱۷}

روزی رسول اکرم (ص) با اصحاب نشسته بودند، جوان توانا و نیرومندی را دید که اول صبح به کار و کوشش مشغول شده است. کسانی که در محضر آن حضرت بودند گفتند: این جوان شایسته مدح و تمجید بود، اگر، جوانی و نیرومندی خود را در راه خدا به کار می‌انداخت، رسول اکرم (ص) می‌فرمود: این سخن را نگویند اگر این جوان برای معاش خود کار و تلاش می‌کند که در زندگی محتاج دیگران نباشد و از مردم بی‌نیاز گردد، او با این عمل در راه خدا قدم بر می‌دارد. همچنین اگر کاری می‌کند به نفع پدر و مادر ضعیف و یا کودکان ناتوان و قصد دارد با این کار زندگی آنان را تامین کند و از مردم بی‌نیازشان سازد باز هم در راه خدا خواهد بود.

در حدیث شریف: الکاد علی عیاله کالمجاهد فی سبیل الله: کسی که تلاش کند در راه بدست آوردن روزی حلال برای خانواده‌اش همچون مجاهد در راه خداست. پس انسانی که سخت کوش است برای امرار معاش افراد تحت تکفل خود مثل آن رزمنده ای است که در راه خدا مبارزه می‌کند و عرق چنین کارگری همچون قطرات خون شهدا دارای ارزش است. زیرا که اگر یک رزمنده با جهاد خود وطن را از گزند دشمن و سیطره بیگانگان حفظ

«سعد انصاری» به استقبال آن حضرت رفت، پیامبر اکرم (ص) با او مصافحه کرد. دست زبر و خشن سعد در دست پیامبر (ص) قرار گرفت. فرمود: چه عاملی باعث زبری دست تو شده است؟ عرض کرد: یا رسول الله (ص) من با ریسمان و بیل کار می‌کنم تا اینکه مخارج خانواده ام را تامین نمایم. رسول خدا (ص) دست او را بوسید و فرمود: «این دستی است که آتش به آن نمی‌رسد».

اخلاص در کار :

قال علی (ع) : اخلصوا اعمالکم تسعدوا^{۳۳}
 علی (ع) فرمود: اعمال خود را خالص کنید تا سعادت شوید. آنچه از روایات و اخبار بر می‌آید، اینست که اخلاص اساس عبادت و روح عبودیت و بندگی است. ارزش عمل به خلوص نیت است. اعمال که انگیزه‌های غیرالهی داشته باشد، خواه ریاکارانه باشد و یا به خاطر هوای نفس و یا تشکر و قدر دانی مردم، یا پاداش مادی، هیچگونه ارزش معنوی و مفهوم الهی ندارد. در حدیث مشهوری پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید^{۳۴}: نیه المومن خیر من عمله ونیه الکافر شر من عمله و کل عامل یعمل علی لیتة. نیت مومن از عمل او بهتر و نیت کافر از عمل او بدتر است و هر کس طبق نیتش کار میکند، پس نیت صحیح، انگیزه الهی و خدایی است که به عمل انسانها عمق می‌دهد، نور امنیت می‌بخشد و جهت صحیح می‌دهد و هنگامی که اخلاص از میان رفته عمل بیشتر جنبه ظاهری پیدا می‌کند، به منافع شخصی گرایش می‌یابد و عمق و اصالت و جهت صحیح خود را از دست می‌دهد.

اخلاص در لغت از خلص گرفته شده به معنای مصفا و پاکیزه شدن از آلودگیها و رهایی از قیدها.^{۳۵}
 در حدیثی از امام ششم آمده است: «و العمل الخالص الذی لا تریدان یحمدک علیه احد الا الله عزوجل»

عمل خالص آن است که در آن جز از خداوند عزوجل انتظار ستایش نداشته باشی. خدا شناس و موحد راستین هرگز ذکر و فکر عملش را به غیر رضای دوست انجام نمی‌دهد و خشنود است به آنچه که خدا برایش می‌خواهد.

چهارده است. در اینجا امام می‌فرمایند: انسان تلاشگر و کاسب رزق حلال دارای صورت نورانی است معلوم می‌شود کار کردن از راه حلال و صرف کردن در جهت خانواده و اجتماع موجب نور امنیت قلب و جان انسان است. پس کارگران جامعه اسلامی در واقع بهترین کشتییان نور امنیت جان و قلبشان است.

در روایتی از حضرت صادق (ع)^{۳۶} نقل شده است: به معنی: قال: رانی ابوعبدالله علیه السلام و قد تاخرت عن السوق فقال: اغد الی غرک ترجمه: معنی که ظاهراً شخص کاسبی بوده می‌گوید: حضرت صادق (ع) مرا دید، در حالیکه من دیر به محل کار می‌رفتم، حضرت فرمودند: صبح اول وقت برو سراغ عزتت یعنی کار و کسب که موجب بی‌نیازی انسان است از غیر خدا، مایه عزت است و نباید در آن سهل‌انگاری نمود.

روایتی نقل از عبدالاعلی^{۳۷}: در یکی از روزهای بسیار گرم تابستان در یکی از راه‌های مدینه با حضرت صادق (ع) برخورد کردم، به حضرت که حتماً از کار سخت در مزرعه با حالت خسته و عرق ریزان بر می‌گشتند، عرض کردم: من فدای شما گردم موقعیت شما نزد خدا معلوم است و نزدیکی و فرزند رسول بودن شما روشن است. آنگاه به سختی کار می‌کنید در چنین روز گرم و سوزان؟ حضرت در جواب فرمودند: کار می‌کنم که تا از افرادی مثل تو بی‌نیاز باشم. این بی‌نیازی از غیر خدا، عزت است. پیامبر اکرم (ص) فرمودند:

من اکل من کره یکون یوم القیامه فی مداد الانبیا و یاخذ ثواب الانبیا «هر کس از زحمت و دسترس خویش، مخارج زندگی را تامین نماید، روز قیامت در صف پیامبران قرار گرفته و از عنایابی که انبیا را شامل می‌گردد او نیز بهره مند می‌شود.»

در روایتی از نبی مکرم اسلام (ص) آمده است که:^{۳۸}
 ان رسول الله (ص) لما اقبل من غزوه تبوک استقبله لقد الانصاری فضاخه النبی (ص) ... ، آنگاه که پیامبر اسلام (ص) از جنگ تبوک باز می‌گشت

می‌کند و این هدف بزرگواری او به جهاد تعبیر می‌گردد، همین طور انسانی که با تلاش و کار بی‌وقفه خود باری از مشکلات جامعه مسلمین را به دوش می‌کشد و با کار و سازندگی روزنه‌های نفوذ تسلط بیگانگان را سد نموده و جامعه اسلامی را از ذلت و تحقیر و مشکلات عدیده به اوج عزت و کرامت می‌سازند، در واقع کار او همان جهاد مجاهد فی سبیل الله میباشد و او هم یک رزمنده الهی است و لذا اجرا او مثل رزمنده درمیادین جنگ است و عرق بدن او همچون خون شهید، مقدس خواهد بود.

در حدیثی جالب از امام صادق (ع)^{۳۹} که انسان را متوجه می‌سازد که می‌تواند، با داشتن یک زندگی کاملاً عادی ولی سالم و پاک اجر و ثواب صدقه دهنده و همانطور که گفته شد مجاهد فی سبیل الله را داشته باشد. امام صادق (ع) می‌فرمایند. جدم امام سجاد صبح که می‌شد از منزل خارج می‌شد برای طلب رزق و وسیله زندگی. کسی به حضرت گفت کجا می‌روی؟ حضرت فرمودند: می‌روم که صدقه به خانواده خود دهم آن شخص با تعجب پرسید صدقه به خانواده؟ آنگاه حضرت فرمود. هر کس برود، دنبال کسب و کار برای طلب مال حلال و رزق حلال در جهت عیال و خانواده خود، این کار او به مصداق صدقه است از جانب خدای سبحان و مگر نه اینکه صدقه از عبادت بزرگ اسلامی است. در این مکتب کار کردن نه تنها دنیا طلبی نیست بلکه از مصادیق صدقه است یعنی هر لحظه یک انسان تلاشگر در حال عبادت است در روایتی دیگر از امام باقر (ع)^{۴۰} چنین می‌فرماید: «من طلب استغفاً عن الناس و سعیا علی اهله و تعطفاً علی جاره لقی الله عزوجل یوم القیامه و وجهه مثل القمر لیله البدر: ترجمه: «کسی که طلب کند (یعنی دنبال کسب و کار حلال برود) و نیت او در این کسب و کار، آنست که نه تنها خود و خانواده‌اش از مردم بی‌نیاز باشد بلکه مقداری هم به همسایگان خود توجه کند و کمک کند این فرد روز قیامت خدای خود را در حالی ملاقات می‌کند که دارای صورتی نورانی مثل ماه شب

اخلاص در قرآن

قرآن مجید در این باره می‌فرماید: «فمن كان يرجوا لقا ربه فليعمل عملاً صالحاً و لا يشرک بعباده ربه احداً» (سوره کهف آیه ۱۱۰) هر کس امید لقای پروردگارش را دارد باید عمل صالح انجام دهد و کسی را در عبادت پروردگارش، شریک نکند.

در شأن نزول این آیه آمده است: شخصی خدمت حضرت پیامبر (ص) آمد و گفت: یا رسول الله (ص)، من در راه خدا انفاق می‌کنم و صلّه رحم بجا می‌آورم و این اعمال را فقط بخاطر خدا انجام می‌دهم، اما هنگامیکه مردم از این اعمال سخن می‌گویند و مرا ستایش می‌کنند، مسرور و خوشحال می‌شوم، این اعمال من چگونه است؟ پیامبر (ص) سکوت کرد و سخنی نگفت تا اینکه این آیه «فمن كان يرجوا ... نازل شد»

رعایت مراحل اخلاص^{۲۶}

اخلاص در ۳ مرحله لازم است و رعایت آن ضروری است: قبل از عمل، هنگام عمل، و بعد از عمل. قبل از عمل، تصمیم به انجام هرکاری داریم، باید ذهن را از هر نوع شائبه، ریا و اطاعت غیر خدا تخلیه کنیم، اصولاً باید دید، محرک اصلی برای اقدام به کار مورد نظر، چه چیز است، آیا انگیزه‌های شیطانی و حالات زشت نفسانی است؟ یا واقعاً فقط جلب رضایت خدا و بر حسب وظیفه شرعی و قربه الی الله دست به کار زده است و در هنگام عمل نیز دقت لازم را باید نمود زیرا چه بسا اشخاص مدخل و آغاز کارشان نورانی است و با نیتی پاک شروع به کار می‌کنند ولی در هنگام عمل، بعضی از اغراض نفسانی آنها را به دام انداخته و چنان گرفتار وسواس شیطانی می‌شوند که کاملاً در جهت انحراف قرار می‌گیرند. درست همان موقع که مشغول کار مقدس هستند فکر می‌کنند که ما این کار را کامل و جامع انجام می‌دهیم تا شاهدان و ناظران را به سوی خود جلب کنیم و از رفتار ما خوششان بیاید. اما بعد از عمل نیز باید مواظبت کرد که شیطان آن را ضایع نکند. بیچاره بعضی از مردم که با زحمت فراوان نیت را خالص می‌کنند و عمل را نیز به سلامت و بدون ریا به پایان می‌رسانند ولی بعد از اتمام آن، پی در پی در مقام شرح و بیان آن برمی‌آیند

آثار و فواید اخلاص در کار:

- ۱- بصیرت و نورانیت دل و عمل خالص تا آن حد در اسلام مورد اهمیت است که در حدیثی پیامبر اسلام (ص) می‌فرماید: کسی که چهل روز اعمال خود را خالصانه انجام دهد خداوند چشمه‌ای حکمت و دانش را از قلبش بر زبانش می‌گشاید.^{۲۹}
- ۲- حکمت و معرفت: حکمت و معرفت نیز از آثار و فواید اخلاص است که در روایت فوق آمده است.
- ۳- خضوع تمام به سوی الله در برابر انسان مخلص.
- ۴- کفایت امر و درمانده نشدن در کارها. قال الله عزوجل: «اطلع علی قلب عدنا علم منه حب الاخلاص لطاعتی و توحیحی و ابتغا مرضاتی الا تولیت تقویمه و سیاسته».^{۳۰}
- ۵- خداوند عزوجل فرمود: «اگر بنده خود را دوستدار اخلاص و خداجو یابم اداره امور او را شخصاً به عهده می‌گیرم» کار او را به دیگران واگذار نمی‌کنم.
- ۶- سعادت و کامیابی: امیرالمومنین (ع) می‌فرماید: ^{۳۱} اخلاصوا اعمالکم تسعدوا. «اعمال خود را خالص کنید تا سعادت مند شوید».
- ۷- بالا رفتن اعمال و قبولی آن ^{۳۲}: پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: ای مردم اعمالتان را برای خدای متعال خالص کنید. زیرا خدا عملی را می‌پذیرد که فقط برای او باشد.

اهمیت کار و ارزش کارگر در اسلام: ^{۳۳}

بقای جهان بشریت و پیشرفت تمام ملتها و تکامل مادی و معنوی انسانها، همیشه در پرتو کار و کوشش بوده زیرا همه می‌دانیم که بشر در هر زمانی بواسطه کار و فعالیت نیازمندیهای خود را تامین کرده و به زندگی خود نشاط بخشیده است. جامعه بشریت در اثر تلاش و کار، غذای خود را از علف بیابان به بهترین خوراکیهای لذیذ رسانیده و چراغ خود را از شعله‌های آتش و شمع

و از مردم متوقع تکریم و تحسین و پاداش هستند. بی شک این مرحله از دو مرحله قبل سخت تر است، همانطور که در بیان حضرت صادق (ع) آمده است: «الا بقا علی العمل حتی یخلص اشد من العمل». نگهداری کار خیر از خود کار خیر سخت تر است.

راوی گفت: نگهداری از عمل چیست؟ فرمود: مردی صلّه ای می‌کند و خرجی در راه خدای یگانه می‌نماید و ثواب کار خیر درنهایی برای او نوشته می‌شود، پس آن را یاد آوری می‌کند و اظهار می‌کند و از دفترکار خیرنهایی محو می‌شود و در دفتر کار خیر عیانی نوشته می‌شود و باز آن یادآوری می‌کند و اظهار می‌دارد و یک عمل ریا و خودنمایی برای او نوشته می‌شود ...

اسباب و عوامل اخلاص:

در این مبحث از کلمات قصار امیرالمومنین (ع) استفاده کنیم:

- ۱- سبب الاخلاص ألیقین «یقین منشا اخلاص است».
- ۲- «الأخلاص ثمره الیقین» اخلاص میوه یقین است.
- ۳- «علی قدر قوه الدین یكون خلوص النیه» خلوص انسان به اندازه قوت دین اوست.
- ۴- «ثمره العلم اخلاص العمل». اخلاص میوه علم و معرفت است.
- ۵- «اول الاخلاص الیأس مما فی ایدی الناس» سرآغاز اخلاص ناامیدی از ما، سوی الله است.
- ۶- «قلل الآمال تخلص لک الاعمال» آرزوهایت را کم کن تا اعمال خالص شود.
- ۷- «الاخلاص ثمره العباده» اخلاص میوه عبادت است.

نتیجه آنکه اخلاص محصول یقین، قدرت ایمان، علم، قطع امید از مردم، کم کردن آرزوها و عبادت پروردگار است.

به برق و مرکب خود را از حیوان به هواپیما و منزلشان را از غارها به کاخهای آسمان خراش و لباسهای خود را از لباسهای خشن و به قواره در عالی ترین و زیباترین لباسهای مد و غیره تبدیل نموده است.

و بالاخره انسان با کار و تلاش توانسته اکثر مشکلات فردی، اجتماعی و معنوی خود را از بین برده و بسیاری از نابسامانیها و دردها و محرومیها، گرفتاریهای خود را برطرف نموده و رشد فکری و روحی، علمی و اخلاقی خود را بدست آورد. تردیدی نیست که اکثر بدبختیهای مادی و معنوی جامعه و تمام ذلتها، فقرها، محرومیتها و مفاسد فردی و اجتماعی مردم به واسطه بیکاری و تنبلی و هوسرانی است. چنانکه بیشتر تجاوزات به مال، جان و نوامیس جامعه و افتادن در دامن ستمگران و گرفتاری به اعتیادهای خطرناک و آلودگی به زشتیها و گناهان در اثر سستی و بیکاری و تن پروری بوده است. و از آنجا که دین مقدس اسلام تنها دین کامل و جاودانه و صحیح الهی است که برای سعادت دنیا و آخرت مردم و تکامل مادی و معنوی آنان نازل گردیده و در تمام شئون فردی و اجتماعی انسانها و از جمله در مورد کار و تلاش و کوشش در جلوگیری از بیکاری و سستی عالیترین قانون و بهترین برنامه را دارد. ارزش و اهمیت واقعی که اسلام ۱۴ قرن پیش با عناوین مختلف و بیانات گوناگون برای کار و کارگر بیان کرده هنوز بشر به آن پی نبرده است لذا به چند قسمت از آنها اشاره کرده و نمونه‌هایی از روایات اسلامی را در مورد آنها نقل می‌نماییم.

۱. کار بالاترین عبادت: ^{۳۴}

اسلام کار و طلب روزی حلال را بالاترین عبادت، معرفی نموده است چنانکه پیامبر اکرم (ص) میفرماید: «العبادة سبعون جزءاً افضلها طلب الحلال». عبادت ۷ جز دارد برترین آنها کار و کوشش برای بدست آوردن روزی حلال است.

۲. کار بالاترین جهاد: ^{۳۵}

با آنکه جهاد و فداکاری در اسلام ارزش ویژه ای دارد ولی کار مثل آن و بلکه از آن برتر معرفی شده است. چنانکه امام صادق (ع) می‌فرمایند: «الکار لعیاله کالمجاهد فی سبیل الله. آنکس که برای تامین احتیاجات عایله اش تلاش کند مثل آنست که در راه خدا جهاد می‌کند. و امام رضا (ع) فرمود: آنکس که (با کار و تلاش) از فضل و برکت خداوند طلب روزی می‌کند که نیازهای عایله اش را فراهم نماید از جهاد کننده در راه خدا پاداشش بیشتر است.

۳. کار موجب عزت و بزرگی: ^{۳۶}

معلى بن خنيس می‌گوید: امام صادق مرا دید که دیر به بازار در محل کار خود می‌روم فرمود: اعذ الی عزک. «صبح زود بطرف عزت و بزرگی خود بیرون برو». برخلاف کسانی که کار را برای خود ننگ می‌دانند یا به کارگر به چشم حقارت نگاه می‌کنند، رییس مذهب شیعه، کار را سبب و عزت کارگر می‌داند.

۴. کار، ایمان و مردانگی: ^{۳۷}

امام صادق (ع) فرمود: اصلاح المال من الایمان. «کار و تلاش کردن» اصلاح و تربیت و تنظیم مال از ایمان است. و در جای دیگر فرمود: بر تو باد که مال خود را اصلاح نمایی، چه این از بزرگواری است و موجب بی نیازی از افراد پست می‌گردد.

۵. کار و تکامل عقل: ^{۳۸}

امام صادق (ع) فرمود: التجاره تزید فی العقل. «تجارت عقل را زیاد میکند».

۶. کار کردن اطاعت از خداست: ^{۳۹}

محمدبن منکدر می‌گوید: امام باقر (ع) را در روز گرمی می‌دیدم که کار می‌کرد و عرق از او می‌ریخت، با خود گفتم: سبحان الله. پیرمردی از بزرگان قریش با این حالت و در این وقت گرما در طلب دنیا است، باید او را نصیحت کنم، خدمتش رفتم و بعد از سلام گفتم: خدا

شما را اصلاح کند. بزرگی از بزرگان قریش با این حال و در این وقت در طلب دنیا (باید) باشد؟ آیا فکر نمی‌کنی در این حالت مرگت فرا برسد؟ فرمود: اگر در این حال مرگم برسد. در وقتی رسیده که در یکی از طاعتهای خدا می‌باشم.

۷. کار موجب کمال: ^{۴۰}

پیامبر اکرم (ص) فرمود: نعم العون علی تقوی الله العنی.

بی نیازی که از کار و تلاش پدید می‌آید چه کمک خوبی است به تقوی الهی و ترک گناه و آن حضرت عرض می‌کند: خدایا به نان ما برکت ده و میان ما و آن جدایی میانداز. چه اگر نان نباشد ما نماز نمی‌خوانیم و روزه نمی‌گیریم و واجبات پروردگارمان را انجام نمی‌دهیم.

۸. ارتباط کار حلال با سعادت آخرت بشر: ^{۴۱}

امام صادق (ع) فرمود: لاخیر فیمن لایحب جمع المال من حلال یکف به وجهه و یقض به ردیفه و یصل به رحمه «نیکی و خیر (خوبی و کمال) نیست در کسی که گرد آوردن مال را (از راه حلال) دوست نمیدارد که بوسیله آن آبروی خود را حفظ کند و بدهکاریش را بدهد و با کمک بخویشانش صله رحم بجای آورد.

«شخصی به آن حضرت عرض کرد: من دنیا را دوست می‌دارم و علاقمندم آن را داشته باشم. آیا چنین علاقه ای موجب هلاکت من نیست؟ امام فرمود: دنیا را برای چه می‌خواهی؟ عرض کرد برای اینکه احتیاجات خود و عیالم را تامین کنم و به واسطه آن صله رحم به جا آورم و به فقرا کمک کنم و حج و عمره انجام دهم. آن حضرت فرمود: این طلب دنیا نیست، بلکه طلب (سعادت) آخرت است.

۹. پیغمبر اکرم (ص) و ائمه (ع) کار می‌کردند: ^{۴۲}

تمام پیامبران و اولیا خدا کار و تلاش می‌کرده‌اند به ویژه پیغمبر اسلام و ائمه (ع). چنانچه امام صادق (ع) می‌فرماید: «کان رسول الله یحلب عنز اهله. (رسول خدا برای خانواده‌اش شیر می‌دوشید و امیرمومنان (ع)

هیزم (از باغ و صحرا) می آورد و سقایی برای مردم می‌کرد و (در خانه را) جاروب می‌نمود و حضرت فاطمه (س) آرد را خمیر می‌کرد و نان می‌پخت و باز آن حضرت فرمود: رسول اکرم (ص) با دست خود هسته خرما می‌کشت و علی (ع) سنگ و زمین را می‌شکافت و کشاورزی می‌کرد و قنات حفر می‌نمود و با دسترنج خود هزار بنده را آزاد می‌کرد. و علی بن حمزه می‌گوید: موسی بن جعفر (ع) را دیدم در زمین خود کار می‌کرد و عرق از بدنش می‌ریخت، عرض کردم: جانم به قربانت مردها کجا می‌باشند که آنها کار کنند؟ فرمود: ای علی با دست خود کار کرده در زمین خود کسی که از من و پدر من بهتر بوده است. گفتم: چه کسی؟ فرمود: رسول خدا (ص) و امیر مومنین (ع) و پدرانم تمام آنها با دست خود کار می‌کردند و این عمل پیامبران و فرستادگان و اوصیا و صالحان بوده است.

۴- مفاسد و زیانهای بیکاری و سستی از نظر اسلام: ^{۴۳}

بیکاری، سستی، تنبلی مفاسد و زیانهای فراوانی به دنبال دارد و لذا در اسلام نیز سخت از آن نکوهش شده است که در این بحث ضمن هفت عنوان در ذیل بیان شده است.

۱- بیکار، مورد غضب خداست: ^{۴۴}

همانطور که کار ارزشمند، بالاترین عبادت، جهاد، اطاعت خدا و موجب عزت است و کارگر محبوب پروردگار عالم است، بیکاری زشت و نکوهیده و نادرست و شخص بیکار مورد غضب خدا و نفرت خلق است.

امام صادق (ع) نقل می‌کند: «ان الله یبغض کثره النوم و کثره الفراغ». «خواب زیاد و بیکاری زیاد مورد غضب خداست». و حضرت موسی بن جعفر (ع) فرمود: «ان الله عزوجل لیبغض القبر النوام ان الله یبغض العبد الفارغ». ^{۴۵} «و به راستی که خداوند خشم دارد به بنده‌ای که

زیاد بخوابد و شخص بیکار مورد غضب خداوند است.»

۲- بیکار عقلش کم می‌شود: ^{۴۶}

کار و فعالیت، فکر و مغز انسان را به کار انداخته و عقل و تدبیر را زیاد می‌کند چنانچه امام صادق (ع) می‌فرماید: «التجاره تزيد فی العقل» ^{۴۷} «تجارت و کار عقل را زیاد می‌گرداند.»

۳- بیکار، دعایش مستجاب نمی‌شود: ^{۴۸}

انتظاری که فرد بیکار، بدون تلاش دارد که دعایش و احتیاجاتش تامین شود، بیجا بوده و همانطور که پیامبر فرمود: پنج دسته دعایشان به اجابت نمی‌رسد، یکی از آنها را فرمود: «رجل جلس فی بینه و قال اللهم ارزقنی و لم یطلب». «مردی که در خانه خود بیکار بنشیند و بدون اینکه دنبال تلاش و طلب روزی برود، بگوید: خدایا روزی نصیب من کن، دعایش مستجاب نمی‌شود.»

۴- بیکاری و فقر: ^{۴۹}

شکی نیست که با کار و تلاش چرخهای اقتصادی به راه افتاد، و نیازمندیهای مردم فراهم می‌شود و بیکاری سبب رکود اقتصادی و پایین آمدن سطح تولید و موجب کمبود و درماندگی و فقر می‌شود. و همانطور که امام صادق (ع) در پاسخ به فضیل بن یسار که گفت: من امروز بیکارم، فرمودند، کذلک تذهب اموالکم و اشدت علیه «همینطور (با بیکار بودن) مالهای شما از بین می‌رود و فقیر می‌گردید و سخت او را مورد نکوهش و توبیخ قرار داد و نیز می‌گوید: من کار را ترک کرده بودم (و فقیر و بی سرمایه شدم) امام صادق (ع) فرمود: هرگز، چنین (بیکار) مباش، درب مغازه خود را باز کن و وسایل کارت را پهن کن و از پروردگارت روزی بخواه.

۵- بیکار از رحمت خدا بدور است: ^{۵۰}

کسی که کار و تلاش نمی‌کند که مخارج خود و عیاله اش را تامین کند و گوشه‌ای از بار جامعه را بردوش نمی‌کشد بلکه خود و عیاله اش

سرباری بر دوش جامعه می‌باشند، ملعون و از رحمت خداوند به دور است، چنانکه پیامبر (ص) فرمود: (ملعون من التی کله علی الناس. «ملعون است هر کس که (کار و تلاش نمی‌کند) و بار و زحمت خود را بر جامعه تحمیل کرده است. و در حدیث دیگر فرمود: «ملعون ملعون من یضیع من یحول» ملعون از رحمت خدا به دور است، کسی که (بیکار بوده و با درمانده کردن) عیاله‌اش را ضایع و بی ارزش کند. «

۶- کم کاری بزرگترین عامل بدبختی: ^{۵۰}

همانطور که بیکاری زیانبار و بیکار مورد نکوهش است. کم کاری، سستی و تنبلی نیز نکوهیده و موجب ضرر است و فرد سست، بی‌حال و کم کار در امور دنیا و آخرت عقب افتاده و ضرر می‌بیند، لذا همانطور که در روایات اسلامی از بیکاری مزمت و نکوهش شده از کم کاری و سستی نیز ملامت شده است، چنانکه امام باقر (ع) می‌فرمایند: «این لا بغض الرجل ان یکون کسلانا عن امر دنیا و من کسل عن امر دنیا فهو من امر آخرته اکسل»: «من دشمن می‌دارم مردی را که در کار دنیایش بی‌حال و سست باشد و در کار آخرتش سست تر است» و امام صادق (ع) نیز فرمود: «کسی که در کار عبادت و نمازش سست باشد خیر (و خوبی) در آخرتش نیست و کسی که در اداره امور زندگی سست و بی‌حال باشد خیر (و خوشبختی) در کار دنیا یش نمی‌باشد» و نیز فرمود: «عدو العمل الکسل» «سستی و بی‌حالی دشمن کار است» ^{۵۱}

گزیده‌ای از سخنان حضرت امام خمینی (ره) پیرامون کار و کارگر:

اسلام برای کارگر ارزش و برای کار ارج قایل است و ارزش و احترام، یعنی همانطور که یک فرد عالم، یک مرد مجاهد را توصیف می‌کند، فرد کارگر، زارع، هر کارگری را می‌گوید همه شان مثل همدند. مثل شانه‌ای که این رگهایی که دارد، همه هم قد هستند، مثل هم هستند. ...

داشتن استقلال در امور :

ما باید ادراک این موضوع را کنیم که ما در هر کجا کار می کنیم در امر کشاورزی کار می کنیم، باید خودمان به خودمان تلقین کنیم که ما مستقل ایم و ما باید مستقل باشیم و نباید دستمان را به دیگری دراز کنیم برای اموری که کشورمان محتاج است.

نظم در کارها :

یک مطلب مهم که باید کارگران کارخانه‌ها، کارگران معادن و همه کارگران در هر جا که هستند و کارمندان در هر جای کشور هستند توجه به آن کنند اینست که نظم را در هر کجا هست مراعات کنند. اگر بنا باشد در محیط کاری با بی‌نظمی بخواهند انجام عمل کنند، این بی‌نظمی موجب می شود که آنها نتوانند به وظایف اسلامی خودشان، به وظایف ملی خودشان عمل کنند. پس لازمست که همه کارگرا و کارمندان به یک نظم خاصی و یا گوش کردن به آنهايي که در راس اند عمل کنند که به نتیجه مطلوب انشا الله برسند.

حقوق کارگر از دیدگاه اسلام :

تعیین مزد قبل از کار :^{۵۲}

اسلام می گوید : هر کس می خواهد کارگری را به کار گیرد، نخست باید مزد او را تعیین کرده و به وی صریحاً اعلام نماید تا کارگر در صورت تمایل و رضایت به انجام آن کار اقدام نماید. این حقیقتی که با صراحت در روایات اسلامی به آن توجه شده است که چند نمونه در ذیل ذکر می کنیم :

۱- « نهی رسول الله (ص) ان يستعمل اجيرا حتى يعلم ما اجرته » از اینکه کسی کارگری را پیش از تعیین مزدش بکار گیرد منع فرمود. و امام صادق (ع) می فرماید : هر کس ایمان به خدا و روز قیامت دارد، تا وقتی مزد کارگری را به او اعلام نکرده است او را به کار نگیرد.

۲- توافق در کار :^{۵۳}

اسلام هرگز اجازه نمی دهد که فرد یا موسسه و حتی دوست، شخصی را به زور بدون رضایت و توافق او به کاری اجبارش کند، چنانکه علمای اسلام یکی از شرایط صحت و مشروعیت اجاره و کارگرفتن را میل و اختیار او ذکر کرده اند (و در صورتی که کارگر نابالغ باشد، میل و رضایت او بی اعتبار است (چون، ممکن است او را فریب دهند و حقوقش را کامل ندهند) در درستی و صحت اجاره و بکار گیری او اجازه از ولی و سرپرست او را لازم دانسته اند و ...)

۳- شتاب در پرداخت مزد :

اسلام همانطور که در تعیین مزد کارگر و رضایت او در اشتغال بکار سفارش کرده است، در فوریت پرداخت مزد کارگر نیز تاکید کرده است، تا جایی که می گوید: به مجرد اینکه کارگر دست از کارش کشید هنوز عرق کارش خشک نشده باید مزد او به وی پرداخت شود که چند نمونه روایت ذیل آمده است.^{۵۴}

۱- هشام بن حکم از امام صادق (ع) نقل می کند در مورد کارگری که کار کرده است فرموده: « لا یحف عرقه حتی تعطیه اجرته. » کارگر را تا عرقش خشک نشده اجرتش را به او بده ...

۲- شعیب می گوید :^{۵۵} ما عدای کارگر گرفته بودیم که در باغستان اما صادق (ع) کار میکردند و آخرین وقت کارشان عصر بود، وقتی که عصر شد حضرت به نماینده اش فرمود: اعطهم اجورهم قبل ان یجف عرقهم.

تا عرقشان خشک نشده است اجرت و مزد آنها را پرداخت کن. علمای اسلام نیز ضمن لزوم تعیین مزد کارگر گفته اند، در صورتی که تاخیر پرداخت مزد کارگر را با او شرط نکرده باشند فوراً با شتاب باید مزد او را پرداخت کنند.

۴- نکوهش در ندادن حق کارگر :^{۵۶}

رسول اکرم (ص) در این باره فرمود: هر کس از نظر مزد به کارگش ستم کند (که مزد

او را ندهد یا کم یا دیر بدهد) خداوند عمل نیک او را تباه می سازد و بوی بهشت را بر او حرام می کند. و هم فرمود « من اخیرا اجره فعلیه لعنه الله ». و نیز فرمود، هر کس مزد کارگش را ندهد لعنت خدا بر اوست.

امام صادق (ع) فرمود: « اقدر الذنوب ثلاثه، قتل البهیمه و حبس مهر المرثه و من منع الاجیر اجره ».

اما صادق (ع) فرمودند: پست ترین گناهان سه چیز است، بدون جهت کشتن حیوانات، خوداری کردن از دادن مهر همسر و کسی که مزد کارگش را ندهد.

۵- نکته اخلاقی :^{۵۷}

نا گفته پیداست که کارگر منحصر نیست که کسی که در اداره، کارخانه، مراکز صنعتی، کشاورزی، تجارتي و ... کار می کند بلکه هر کس در هر جایی زحمت می کشد و کار مشروع و سودمندی انجام می دهد، حتی زنی که کارهای خانه اش را انجام می دهد کارگر محسوب شده و ارزشمند است و حقوق او باید رعایت شود. پیامبر اکرم (ص) فرمود: «مهنة احد کن فی بیتها تدرک جهادالمجاهدين انشا الله» زحمت و کار شما زنها در منزلتان موجب رسیدن به پاداش مجاهدان است و علی (ع) فرمود^{۵۸}، « جهاد المرثه، حسن التبعل ». جهاد زن، خوب شوهرداری کردن او است» و نیز رسول اکرم (ص) فرمود : هر زنی که هفت روز، در خانه به شوهرش خدمت کند، هفت درب دوزخ بسته می شود و هشت درب بهشت برایش، باز می شود که از هر دربی بخواهد داخل گردد.

(لذا مردها باید حقوق همسران خود را که در خانه زحمت می کشند رعایت کنند، چنانکه زنان نیز باید مواظب باشند که با بعضی رفتار زشتشان با شوهر، پاداش خود را از بین نبرند، چنانکه پیامبر (ص) فرمود: ^{۵۹} هر زنی که شوهرش را با زبانش اذیت کند اول کسی است که داخل آتش می شود و هیچ عمل نیکی از او قبول نمی گردد.)

بهترین کارها: ۶۰

اگر چه تمام کارهای مشروع و سودمند چنانکه روشن و واضح است از نظر اسلام نیکو و ارزشمند بوده و بالاترین عبادت است، همانگونه که پیامبر اکرم (ص) فرمود: «العباده سبعون جز أفضلها طلب الحلال» عبادت ۷ هفت جز دارد و برترین آنها طلب روزی (و کار) حلال (و سودمند کردن) است.»

اهمیت عمل: ۶۱

اهمیت عمل از نظر اسلام تا جایی است که امام صادق (ع) در حدیثی که از ایشان نقل شده است «عمل را تمام ایمان می داند» و می فرماید: «الایمان عمل کله» و امام علی (ع) راه شناخت مومن را «عمل او می داند» و می فرماید: «المومن بعمله» چنانچه از متن تعالیم دینی استفاده می شود، عمل منبعث از معرفت و یقین برای مومن، نه تنها عبادت است، بلکه ایمان را به «عمل» تعبیر کرده اند. یادآوری این نکته ضروری است که منظور از عمل مجموعه رفتارهای فردی و اجتماعی بر اساس موازین دینی است.

عمل امری است کیفی و نه کمی: ۶۲

تعبیر آیات الهی از عمل به «عمل صالح» (و عملوا الصالحات) و «بهترین اعمال» (احسن عملاً) مبین این مطلب است که از نظر اسلام، اصل بر کیفیت عمل است و نه کمیت آن. چنانکه امام صادق (ع) در تعبیر آیه شریفه «احسن عملاً» می فرماید: لیس یغفی اکثر عملاً، و لیکن اصوبکم عملاً... ثم قال: الابقا علی العمل حتی یخلص من العمل»

«معنای این عبارت (آیه شریفه) زیادی عمل (کمیت) نیست. بلکه درستی عمل منظور است... بعد فرمودند: اصرار بر عمل تا به درجه خلوص برسد، از نفس انجام آن پر اهمیت تر است.»

عمل صالح با نیت و قصد قربت به خدا احادیث: ۶۴

توأم است:

چنانکه که حضرت علی (ع) می فرماید: «صلاح العمل بقدر صلاح النیه» هر اندازه نیت صالح باشد عمل، صالح خواهد بود. در اسلام نیت، اساس عمل است و امام علی (ع) در غررالحکم می فرماید: «نیت اساس عمل است»

همکاری در کار: ۶۳

تعاون و همکاری همیشه مورد تاکید اسلام بوده است. زیرا همکاری در کارها، علاوه بر اینکه سرعت و شتاب کار را افزایش می دهد، به همان مقدار، جامعه سریعتر از نتیجه کار بهره مند می شود و جریان اقتصادی، جان تازه ای می گیرد و روحی اجتماعی تقویت، و الفت و محبت را بین افراد افزون می گرداند بدون جهت نیست که اسلام قدرت و عنایت خداوند را در آنجایی می داند که همکاری و هماهنگی باشد و می فرماید: «یدالله مع الجماعة». سیره پیامبر اسلام (ص) این بود که در کارها همانند دیگران شرکت می فرمود، چنانکه در ساختن مسجد قبا خود نیز، سنگ و گل حمل می نمود تا اولین مسجد در اسلام با کمک همکاری مسلمانان ساخته شد.

روزی که خیر حمله دشمنان به مدینه رسید و قرار شد تا برای افزایش قدرت دفاعی، گرد شهر مدینه خندق حفر کنند و هر چند نفر از مسلمانان قطعه ای از زمین را برای کندن خندق تعیین کردند، پیامبر (ص) نیز همانند دیگران سهمی برداشت تا در این کار عظیم با سایر مسلمانان همکاری داشته باشد.

در سفری که پیامبر اسلام (ص) به همراه جمعی از یارانش داشتند، می خواستند برای تهیه غذا گوسفندی را بکشند یکی ذبح گوسفند و دیگری پوست کندن و سومی پختن آنرا به عهده گرفت که پیامبر (ص) فرمود: «و علی جمع الحطب» «من هیزم جمع می کنم».

عن النبی (ص) انه قال: «تحت ظل العرش یوم لا ظل الا ظله، رحل خرج ضاراً فی الارض یطلب من فضل الله ما یکف به نفسه و یعود به علی عیاله»
از پیامبر اکرم (ص) نقل شده است که فرمود: روز قیامت سایه عرش الهی بر سر آن مردی قرار می گیرد که برای تامین مخارج زندگی خود و عایله اش از خانه خارج گردد و با تکیه بر عنایت خداوندی در روی زمین به جستجو و تلاش بپردازد.

کار و شخصیت در اسلام: ۶۵

روی عن الکاظم انه قال: «الیأس مما فی ایدی الناس عز المومن فی دینه و مروته فی نفسه و جلالته فی عسیرته، مهابتة عند عیاله و هو اغنی الناس عند نفسه و عند جمیع الناس. امام موسی بن جعفر (ع) فرموده است. «از مردم قطع امید کردن و از ثروتشان چشم پوشیدن و به در آمد کار خود قانع بودن، برای مرد با ایمان مایه عز دینی و روح جوانمردی و شرف دنیوی است. چنین انسانی در نظر مردم بزرگ و بین فامیل خود محرم و محیط خانواده اش دارای هیبت و عظمت خواهد بود او در ضمیر خود و در نظر دیگران بی نیازترین مردم است...»

عزت در سایه کار: ۶۶

«عن زراره عن الصادق (ع): ان رجلاً أتاه فقال: اننی لا احسن ان اعمل عملاً بیدی، و لا احسن ان اتجر، و انا محارف محتاج. فقال (ع): اعمل و احمل علی رأسک واستغن عن الناس»
زراره می گوید: مردی به حضور امام صادق (ع) آمد، عرض کرد: دست سالمی ندارم که با آن کار کنم، سرمایه ندارم تا با آن تجارت کنم، مرد محروم و مستمندی هستم، چه کنم؟ امام صادق (ع) می دید که سر آن مرد سالم است و می تواند طبق رسوم محلی با آن کار کند راضی نشد عز و شرفش با گدایی از مردم در هم

اگر تهیدست شود مایوس و سست شود، چون کار کند در آن کوتاهی ورزد و ...»
در مورد «سبقت در کارهای نیک» چنین آمده است در قسمت حکمت ۴۲۲:

ارزش نیکوکاری: «افعلو الخیر و لاتحقروا منه شیئاً، فان صغیره کبیر و قلیله کثیر، و لا یقولن احدکم ان احدا اولی بفعل الخیر منی، فیکون و الله کذلک، ان للخیر و، الشر اهلاً و ...» «کار نیک به جا آورید، و آنرا هر مقدار که باشد کوچک بشمارید، زیرا کوچک آن بزرگ و اندک آن فراوان است و کسی از شما نگوید که: دیگری در انجام کار نیک از من سزاوارتر است. اگر چه سوگند به خدا که چنین است و خوب و بد را طرفدارانی است که هر گاه هر کدام از آن دو را وا گذارید، انجامشان خواهند داد.» در این حکمت یاد شده در بالا ارزش کوچک شمردن کارهای نیک نیز بیان شده است.

در مورد «ارزش تداوم کار» در حکمت ۴۴۴ چنین آمده است: «فضل الاستمرار فی العمل»: «قلیل مدوم علیه خیر من کثیر مملول منه: خیر اندک که با اشتیاق تداوم یابد، بهتر از فراوانی است که رنج آور باشد.

در این کتاب در مورد «علل موفقیت در کارها» چنین بیان شده است:
«اجتناب من الاعمال المتنوعه» و «من اوما الی متفاوت خدلته الحیل: کسی که به کارهای گوناگون بپردازد، خوار شده و پیروز نمی‌گردد.» «در مورد ارزش والای انجام دهنده کارها» چنین آمده است: «فضل فاعل الخیر» فاعل الخیر منهم و فاعل الشر و شر منه: ارزش و والای انجام دهنده کارهای خیر: «نیکوکار از کار نیک، بهتر و بدکار از کار بد بدتر است.»

نتیجه گیری و جمع بندی:

انسان در نگرش اسلامی دارای کرامت و ارزش انسانی است و بر او بایسته است که پیش از هر چیز این کرامت ذاتی را در جهان هستی پاس دارد و تدابیری بیندیشد که خود را به جایگاه شایسته برساند.
و از طرفی، کار از دیدگاه اسلام وظیفه طبیعی انسان، رمز رشد و پیشرفت فرد و جامعه،

(سپردن کار به اهل فن و اهل کار، تقسیم‌بندی کارها بنا به استعدادها و تواناییهای اشخاص، رده بندی کارها بر اساس اهمیت، تاکید به انجام خیر و نیک در کارها، اولویت کار در انجام امور در این گفتار کوتاه به خوبی بیان شده است) در جای دیگر آمده است. «کار هر روز را همان روز بپایان برسان و به روز دیگر مگذار، که برای هر وظیفه و کاری است و ... در اینجا هم به (فرصت شناسی و نظم در کارها و تقسیم بندی کارها برای هر روزی اشاره شده است). و در جای دیگر آمده (کار خیر را انجام دهید و آنرا کوچک بشمارید که کار نیکوی کوچک بزرگ است و اندکش بسیار است.

«آنکس که مردم را به نیکوکاری وادار کند همچون نیکوکاران است و آنکس که مردم را به بدی وادارد و با نیکی بستیزد، دشمن خدا و انسانها است. نیکی را با ریاکاری انجام مده و از شرمگینی، کار خیر را رها مکن، کسی که کار نیک را از بد نشناسد همچون چارپایانست.»

گذری در نهج البلاغه:

در این کتاب ارزشمند نهج البلاغه در مورد ارزش کسب و کار چنین آمده است:^{۶۰}
«علامات المتقین ... و تجعلا فی فاقه و صبرا فی شده و طلبا فی حملال و نشا ط فی هدی، و تحرجا عن طمع یعمل الاعمال الصالحه و هو علی وجل» و از نشانه‌های پرهیزکاران این است که ... «با داشتن علم بردبار، در توانگری میانه رو، در عبادت فروتن، در تهدیدستی آراسته، در سختی بردبار، در جستجوی کسب حلال، در راه هدایت شادمان و پرهیزکننده از طمع‌ورزی، می‌باشد اعمال نیکو انجام میدهد و ترسان است و...»

در جای دیگر این کتاب در مورد ضرورت کار و تلاش در قسمت حکمت ۵/۱۵۰ آمده است:
«...؛ تغلیبه نفسه علی ما یظن، و لا یغلبها علی ما یتستقین، یخاف علی غیره، بادنی من، ذنبه، و یرجو لنفسه باکثر من عمله و ...»
«... برای دیگران که گناهی کمتر از او دارند نگران، و بیش از آنچه که عمل کرده امیدوار است، اگر بی نیاز گردد مست و مغرور شود. و

بشکنند، به وی فرمود: با سرت باربری کن و خود را از مردم، مستغنی و بی نیاز بدار.

محکم کاری: ^{۶۷}

قال النبی (ص): ان الله تعالی یحب اذا عمل احدکم عملاً ان یتقنه.
پیامبر اکرم (ص) فرمود: خداوند متعال دوست می‌دارد زمانیکه یکی از شما کاری را انجام می‌دهد، محکم کار باشد.»

کارهای روزانه: ^{۶۸}

قال علی (ع) لما لک الشتر: وامض لکل یوم عمله، فان لکل یوم ما فیه.» امیرمومنان علی (ع) به مالک الشتر فرمود: کار هر روز را همان روز انجام بده. چون برای هر روز، کاری مخصوص است.»

خطر بیکاری:

«کان رسول الله (ص) اذا نظر الی الرحل ما عجبه مال: هل له حرفه؟ فان قالو: لا، قال: «سقط من عینی». قیل: و کیف ...» «سیره رسول الله این بود که هرگاه به مردی نگاه می‌کرد و از لحاظ جسمی نظر او را جلب می‌نمود، سوال می‌فرمود: آیا شغل و حرفه ای دارد؟ اگر در پاسخ می‌گفتند: شغلی ندارد، می‌فرمود: از چشمم افتادی. به آن حضرت عرض می‌شد چگونه شخصیت او در نظر شما تنزل کرد؟ می‌فرمود؟ آنگاه که مومنی دارای شغل و حرفه‌ای نباشد، برای تامین مخارج زندگی خود، دینش را می‌فروشد. (بحار ج ۱۰۳ صفحه ۹)

شگفتی‌هایی از گفتار کوتاه امام علی (ع): ^{۶۹}

(نامه ای به یکی از حاکمان) کارهایی در امر حکومت هست که ناچار خودت باید به انجام برسانی از جمعه پاسخگویی به برخی نامه‌های کارگزارانت که از عهده دبیران بیرون است و آنها قدرت و تصمیم و توان اجابت ندارند، یا برآوردن بعضی نیازهای مردم که همکاران و مسوولان بر جست‌هات از انجام آنها ناتوانند.

راز شادابی فرهنگها، اندیشه‌ها، شعار و شعور انسان توحید گرا، روح و جان دین محمد (ص) و پیشه شایسته کرداران خوبان بارگاه خداست.

در قرآن کریم و در احکام اسلامی به ارزش کار و فرهنگ کار بهای ویژه‌ای داده شده است. در قانون اساسی کشور آن نیز وقتی بحث از کار، کارگر و کارمند و یا بطور کلی امر اشتغال می‌شود، به محرومیت‌زدایی‌ها و برآوردن نیازهای جامعه و فقرزدایی و ایجاد امکانات و شرایط لازم برای همه مردم در جهت اشتغال اشاره شده است.

البته ارزش والای نیروی کار بر کسی پوشیده نیست وقتی ما پیرو مکتبی هستیم که پیشوایان این مکتب تاکید بر ارزش فوق العاده نیروی کار می‌کنند، خود گواه این امر است. تفکر کار و تلاش مثبت از حصول فرهنگ اسلامی می‌باشد و ارتقای اندیشه و پرورش فکری نیروی کار در گروه ارزشگذاری صحیح برای نیروی کار و فراهم آوردن محیطی مناسب برای حمایت از آنهاست.

اصول مذهبی و موازین دینی ما از کار و تلاش صرف نظر از بعد مادی و ظاهری آن بعنوان یک ارزش یاد می‌کنند و از این رو به وظیفه مدیران و کارفرمایان و سرپرستان محیط کار و روحیه کارکنان تاکید بسیار شده است.

یک مدیر موفق و توانمند در بهره‌گیری از همه تواناییهای نیروی کار تلاش می‌کند که البته این امر بسیار دشوار است و می‌توان گفت که تنها با ارزشگذاریهای مادی و معنوی به نیروی کار می‌توان از همه تواناییهای آنها بهره گرفت.

با استناد به فرمایش حضرت علی (ع) که کار ایمان را صیقل می‌دهد می‌توان به ارزش کار و نیروی کار پی برد. به این معنا که اهمیت کار آنچنان بالاست که در کنار ایمان مطرح می‌شود بنابراین باید به توسعه و ارتقای فرهنگ کار توجه بیشتری شود.

اگر هدف ما توسعه انسانی است این توسعه انسانی دست نمی‌دهد مگر اینکه معتقد به توسعه اجتماعی باشیم که توسعه اجتماعی خود در گرو اولویت‌گذاری به نیروی فکر و اندیشه و

تقویت روحیه اجتماعی است. باید توجه داشته باشیم که رسیدن به سطح مطلوب بهره‌وری در گرو داشتن عناصری آگاه، هوشمند، متعهد و نوآور، تحت سیستم اجتماعی و انسانی در محیط کاری است. که همه اینها میسر نمیباشد جز با ارتقای فرهنگ کار.

در پایان سخن باید گفت که خداوند آدمی را موجودی چند بعدی خلق کرده است و شناخته می‌شود و بدیهی است که هرکه از ابعاد انسان نیازمندیهای دارد که نیازها باید برطرف شود. باید تاکید کرد که مجموعه عواملی که در محیطهای کاری، دبستگی به وظایف و مسوولیتها را به صورتی منطقی و اصولی و در عین حال لذت بخش فراهم میسازند و شرایط رضای نیازها و تمایلات عاطفی، ذوقی و معنوی کارکنان را مهیا کنند، خود جنبه‌ای نمادین از ارزشگذاری برای نیروی کار است.

بنابراین در محیط کاری باید شرایطی را فراهم آورد که هر یک از کارکنان بتوانند در رفع نیازمندیهای انسانی خود و خانواده و شکوفایی استعداد و نبوغ شخصیتی شان، تلاش و کوششی آگاهانه معمول دارند و از این طریق زمینه ارتقای فرهنگ کار و ارزشگذاری نیروی کار فراهم آید. □

پانوشتها:

- ۱- «اخلاص در کار» موسسه پژوهشی، علمی، فرهنگی طلیعه منطق، انتشارات وثوق، چاپ اول سال ۷۹
- ۲- فرهنگ معین، ج ۳، صفحه ۲۷۸۹
- ۳- کتاب کار و عبادت، مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی
- ۴- نهج الفصاحه چاپ ۱۰، حدیث ۱ و ۵۷۹- همان کتاب حدیث ۲۳۳ و ۵۷۹ و ۷۱۷ و ۹۱۰- همان منبع چاپ ۱۰ حدیث ۷۴۶- ۸۷۳-۱۴۳۷-۲۱۴۶
- ۱۱ و ۱۲ و ۱۳- مستدرک الوسائل ج ۲ ص ۴۱۷
- ۱۴- وسایل الشیعه ج ۱۲، ص ۱۹
- ۱۵- وسایل الشیعه ج ۱۲
- ۱۶ و ۱۷ و ۱۸- مستدرک الوسائل ج ۲ ص ۴۱۷
- ۱۹- وسایل الشیعه ج ۱۲، ص ۱۹

- ۲۰- وسایل الشیعه ج ۲۱- من لایحضره الفقیه ج ۳ ص ۹۸ «کتاب بهترین کارها و بدترین درآمدها در اسلام»
- ۲۲- کتاب حدیث ج ۳
- ۲۳ و ۲۴ و ۲۵- وسایل ج ۱۲ ص ۱۲، ۱۳، ۱۱، ۳ (از کتاب کار و کارگر در اسلام)
- ۲۶- مستدرک الوسائل ج ۲ ص ۴۱۷
- ۲۷- اسدالغابه ج ۲ ص ۲۶۹ (کتاب کار و عبادت)
- ۲۸- فهرست موضوعی غرر ص ۹۲
- ۲۹- بحار الانوار ج ۶۷ ص ۱۸۹
- ۳۰- اصول کافی ج ۲ ص ۱۶ حدیث ۴
- ۳۱- اخلاص در کار و عبادت از حائری شیرازی
- ۳۲- سفینه البحار ج ۱ ص ۲۰۸
- ۳۳- بحار الانوار ج ۸۲ ص ۱۳۶
- ۳۴- فهرست موضوعی غرر ص ۹۳
- ۳۵- تفسیر قرطبی ج ۵ ص ۸۰ زیر آیه ۳۶ سوره نسا
- ۳۶- وسایل ج ۱۲ باب ۴ (از کتاب کار و کارگر در اسلام)
- ۳۷- وسایل ج ۱۲ (از کتاب کار و کارگر در اسلام)
- ۳۸ و ۳۹ و ۴۰ و ۴۱ و ۴۲ و ۴۳- وسایل جلد ۱۲ (از کتاب کار و کارگر در اسلام)
- ۴۴- وسایل ج ۱۲ حدیث ۹
- ۴۵- وسایل ج ۱۲ حدیث ۳
- ۴۶ و ۴۷ و ۴۸- وسایل ج ۱۲ حدیث ۱ و ۴ و ۹
- ۵۰- سفینه البحار ج ۱ ص ۴۴۸
- ۵۱- اهمیت کار و ارزش کارگر در اسلام، دفتر امور فرهنگی تبلیغات اسلامی، چاپ نشر ۱۳۷۷
- ۵۲- اهمیت کار و مفسد بیکاری، دفتر اور فرهنگی، از وزارت کار و امور اجتماعی
- ۵۳- وسایل ج ۱۲ حدیث ۳
- ۵۴- وسایل ج ۱۳ ص ۲۴۵ و ص ۲۴۶
- ۵۵- تحریر الوسیله ج ۱
- ۵۶- وسایل ج ۱۳ حدیث ۱
- ۵۷- شرایع الاسلام، قسمت اجاره شرط اول و شرط سوم
- ۵۸- وسایل ج ۱۳ ص ۲۴۷
- ۵۹- نهج الفصاحه ص ۳۷
- ۶۰- نهج البلاغه حکمت ص ۱۳۱
- ۶۱- ارشاد دلمی
- ۶۲- مهمترین کارها و بدترین درآمدها در اسلام، نشر تبلیغات اسلامی

- ۶۳- کافی ج ۲
- ۶۴- الوافی ج ۱
- ۶۵- کتاب وجدان کار ، دفتر نشر برگزیده
- ۶۶- دعائم الاسلام ج ۲
- ۶۷- سفینه البحار غنی ، به نقل الحدیث
- ۶۸- محجه البیضا ج ۳
- ۶۹- میزان الحکمه ج ۷
- ۷۰- نهج البلاغه نامه ۵۲
- ۷۱- شگفتیهایی نهج البلاغه ، فخرالدین ، انتشارات بعثت
- ۷۲- ترجمه نهج البلاغه ، محمود دشتی - انتشارات مشرقین
- ۱۲- تحریر الوسیله: مولف علی الحسین الاشکوری. پژوهشکده امام خمینی(ره) و انقلاب اسلامی. ج ۱. ۱۳۸۰.
- ۱۳- نهج البلاغه : ترجمه و متن عربی : مترجم محمد دشتی. انتشارات مشرقین. چاپ ۳. دانش قم تابستان ۷۹.
- ۱۴- مکارم الاخلاق: مولف حسن الفضل الطبرسی قرن ۶ ترجمه ابراهیم میرباقری چاپ تهران فراهانی.
- ۱۵- بهترین کارها و بدترین درآمدها در اسلام : چاپ و نشر تبلیغات اسلامی ۱۳۷۷
- ۱۶- غرر الحکم: تالیف عبدالواحد: محمد آموسی. ترجمه جمال الدین محمد خوانساری ج دانشگاه تهران. ۱۳۶۰.
- ۱۷- الوانی : تالیف فیض کاشانی ۱۰۹۱ ه ق. (محمدبن شاه مرتضی) چاپ در اصفهان. مکتب امام علی. ۱۴۰۶ هق.
- ۱۸- میزان الحکمه : تالیف ابوالفتح عبدالرحمن خازن : مقدمه و تعلیقات مدرس رضوی. بنیاد فرهنگ ایران. ۱۳۴۶.
- ۱۹- شگفتیهایی نهج البلاغه : تالیف فخرالدین. تهران. انتشارات بعثت.
- ۲۰- کار و عبادت : مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی. وزارت کار و امور اجتماعی. بهار سال ۱۳۷۷.
- ۲۱- حقوق کارگر از دیدگاه اسلام : دفتر نشر و تبلیغات اسلامی در دفتر امور فرهنگی چاپ ۱۳۷۷.
- ۲۲- وجدان کار : ناشر دفتر نشر برگزیده تابستان ۸۰. چاپخانه سلمان فارسی.
- ۲۳- اخلاص در کار و عبادت : دفتر فرهنگ وزارت کار و امور اجتماعی. انتشارات منطق زمستان سال ۱۳۷۹.
- ۲۴- اخلاص در کار : موسسه پژوهشی علمی فرهنگی طلیعه منطق. انتشارات وثوق چاپ اول سال ۷۹.
- ۲۵- قرآن کریم.
- ۲۶- نهج الفصاحه : ابوالقاسم پاینده مترجم جعفر خلیلی. تهران موسسه فرهنگی همسایه ج ۱. ۱۳۷۸.
- ۲۷- کتاب حدیث : تالیف مجید عارف. تهران. چاپ کوپر. ج ۳-۱۳۷۷.
- ۲۸- فهرست موضوعی غرر : مجموعه آثار شریعتی : تنظیم بوسيله فیروزه صابر و دیگران. تهران. چاپ مدرس ۱۳۶۹.
- ۲۹- اصول کافی تالیف ابن جعفر محمدبن یعقوب کلینی. ۳۳۹ ق. ترجم جواد مصطفوی. تهران علمیه اسلامی. ۱۳۴۴.
- ۳۰- اخلاق در قرآن : تالیف محی الدین حائری شیرازی. تهران. واحد مطالعات و تحقیقات فرهنگی تاریخی ۱۳۶۱.
- ۳۱- سفینه البحار غنی : عباس قمی. ج یک. تهران. فراهانی. کتابخانه سینایی ۱۳۶۳.
- ۳۲- تفسیر قرطبی : تالیف محمد قرطبی : جلد ۵. تفسیر سوره نسا.
- ۳۳- اهمیت کار و تلاش کارگر در اسلام : دفتر امور فرهنگی تبلیغات اسلامی. چاپ نشر. ۱۳۷۷.
- ۳۴- اهمیت کار و مفاصد بیکاری : دفتر امور فرهنگی از وزارت کار و امور اجتماعی.

فهرست منابع و ماخذ :